

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 2.
LXVII. ÉVFOLYAM SZÁM

TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON
A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848
Szijártó M. István, Somorjai Szabolcs, Schramek László
és Nagy János írásai

Fóti Miklós
Népességcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben
a 16. században

Törő László Dávid
Osztrák–magyar szellemtörténeti diskurzusok és tanulságaik
Dagobert Frey és Angyal Endre

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

E számunk vendégszerkesztője
SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézirateikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2025-ös évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXVII. évfolyam, 2025. 2. szám

TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848

Szijártó M. István A tőkeakkumuláció és a mókusok.
Bevezető megjegyzések 183

Somorjai Szabolcs Az eredeti tőkefelhalmozások történeti
metamorfózisai 189

Schramek László Válhatott-e piaci tényezővé a katonaság
a 18. század első felében Magyarországon? 209

Nagy János A magyar rendek és a kormányzat gazdasági
elképzelései az 1764–1765. évi országgyűlés tárgyalásai és
az 1791-ben kiküldött kereskedelemügyi bizottság példáján 221

TANULMÁNYOK

Fóti Miklós Népeségcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben
a 16. században 241

Törő László Dávid Osztrák–magyar szellemtörténeti diskurzusok
és tanulságaik. Dagobert Frey és Angyal Endre 283

A MAGYAR RENDEK ÉS A KORMÁNYZAT
GAZDASÁGI ELKÉPZELÉSEI AZ 1764–1765. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS
TÁRGYALÁSAI ÉS AZ 1791-BEN KIKÜLDÖTT
KERESKEDELEMÜGYI BIZOTTSÁG PÉLDÁJÁN

NAGY JÁNOS

.....
THE ECONOMIC IDEAS OF THE HUNGARIAN ORDERS
AND THE GOVERNMENT, AS EXEMPLIFIED BY THE PROCEEDINGS
OF THE DIET OF 1764–1765 AND THE COMMITTEE
ON COMMERCE SENT OUT IN 1791
.....

The present paper draws attention to the similarities in the content of the debates on trade in the Diet of 1764–1765 and the work of the Committee on Trade sent by the Diet of 1790–1791 on the basis of Act 67 of 1791, by reviewing the issues of economic self-determination, the expansion of foreign trade, agriculture and industrial development. In the 1760s, several economic policy objectives and instruments were still associated with the Viennese government circles, and were incorporated into the political programmes of the Hungarian political elite of the next generation.

Keywords: regular committee work, diet of 1764–1765 and 1790–1791, economic self-determination, settlement policy, economic policy to support industry, customs decree of 1754, commercial treasury, court of exchange
.....

A felvilágosodás és a liberalizmus politikai eszméi közötti folytonosság vagy megszakítottság kérdése sok elemzésre és vitára sarkallta a magyar történészeket. Ehhez képest a század elejének főúri reformmozgalmának, az 1715 és 1722 között működő *systematica commissio* gazdasági témájú tervezeteinek későbbi sorsa kevésbé ismert a magyar történetírásban, pedig a javaslatok tartalma bizonyos elemeiben bűvópatak-szerűen tovább élt a későbbi diéták sérelmeiben, illetve a század végi bizottságokban,¹ és közülük sokat

Nagy János, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, I. Iratörzű főosztály. A tanulmány megírásához szükséges levéltári kutatásokat az NKFI 143017 számú projekt (A magyarországi rendiség politikai kultúrája [1526–1848]. II.) és a *Tempus* Közalapítvány 2020. évi bécsi ösztöndíja támogatta.

- 1 A 18. század eleji *systematica commissio* hagyományának 1790–1791. évi diétát követő megújulásáról ír az országgyűlési reform-előmunkálatok mint formai előkép kapcsán Dobszay Tamás: A bizottsági munkálatok politikai és törvényalkotási hatásai. In: *A magyar liberalizmus gyökerei és a rendszeres bizottsági munkálatok. Adalékok az operátumok történetéhez*. Szerk. Heil Kristóf Mihály. Bp., 2023. 29.

a felvilágosult abszolutizmus valósított meg.² Korábbi publikációmhoz³ képest némileg tágabb kontextust választva most egy összehasonlító jellegű elemzésre vállalkozom az 1764–1765. évi országgyűlés kereskedelemügyi témájú vitáiról és a következő, 1790–1791. évi diéta által az 1791. évi 67. törvénycikk alapján kiküldött (és 1793-ig működő) kereskedelemügyi bizottság munkálatairól.⁴ Habár nem elhanyagolható kérdésekről lenne szó, itt nem térek ki az aktuális politikai kontextus vizsgálatára, a Habsburg-gazdaságpolitikának időben változó hangsúlyeltolódásaira, a korabeli diskurzus nyomtatott sajtóhoz és szakirodalomhoz való kapcsolódásaira vagy a kérdésről folytatott historiográfiai vitákra.⁵ Írásomban a magyar rendek és a kormányzat mai értelemben vett gazdaságpolitikai és gazdaságfejlesztéssel kapcsolatos, a két országgyűléssel összefüggésbe hozható megnyilvánulásait igyekszem számba venni, feltételezve, hogy a különbségek mellett tartalmi értelemben számos közös elem, egyfajta folytonosság fedezhető fel az egymással majd egy generációnyi időbeli távolságban levő két diétán felmerülő gazdaságpolitikai megoldások között.

A vizsgált első országgyűlés idején a rendi politikusokat is foglalkoztatták a kormányzat által tervezett reformok, így például a magyar agrártermékek kiviteli vámjainak csökkentése, a kereskedelmi útvonalak fejlesztése, a manufaktúraalapítások, még ha a rendi kiváltságok védelme uralta is a diétai viták napirendjét. Ekkor a rendek még átfogó gazdasági elképzelésekkel nem léptek fel, a kezdeményezést az 1790-es évekig átengedték a kormányzatnak.⁶ II. Lipót uralkodása alatt rövid időre, 1791–1792-ben létrejött a felálló bizottságok átfogó munkálataiban a főúri és nemesi reformerek, illetve az udvar politikai szövetsége, amely a javasolt változtatások segítségével a magyar intézmények beillesztését készítette volna elő – Kecskeméti Károly szavaival – egy „dualista” és „felvilágosult”

- 2 Kovács Ágnes: *Károlyi Sándor*. Bp., 1988. (Magyar História. Életrajzok) 150–153.; Nagy János: Kereskedelemügyi sérelmek az 1751. évi országgyűlésen. *Fons* 21 (2014) 124–125.
- 3 Nagy János: A magyar rendek és a kormányzat kereskedelemügyi elképzelései az 1764–1765. évi országgyűlésen. *Századok* 156 (2022) 1199–1232.
- 4 A bizottság hatásköre a törvényjavaslat szerint a harmincadvám, a kereskedelem, a közlekedés, a kézmű- és gyárpar, a selyemtermelés és lótenyésztés szabályozására és fejlesztésére, az országos pénztár felállítására terjedt ki. Erre lásd *Az 1790-dik esztendőben Budán tartott Ország Gyűlésének alkalmatosságával írásba bé-nyújtott 's köz tanácskozás alá vett dolgok és munkák, melyek azon ország gyűlésének naponként-való jegyzéseihez tartoznak*. Bécs, 1791. 594.; Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt*. Buda, 1841. [2. kiad.] 268.
- 5 Utóbbira a teljesség igénye nélkül lásd Horváth: *Az ipar és kereskedés*, 267–271.; Horváth Mihály: Az 1764-ki országgyűlés története. In: *Horváth Mihály kisebb történelmi munkái*. I–III. Pest, 1868. I. 401–402.; Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Bp., 1922.; Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*. Bp., 1957. 190–193.; Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–VIII. Bp., 1928. VI. (A tizenharmadik század); Mályusz Elemér: Bevezetés. In: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790–1795*. Bp., 1926. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) 117–124.; Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. I–III. Bp., 1951–1958. II. (1711–1825) 385–393.; Kosáry Domokos: Pest-Buda és a Kereskedelmi Bizottság 1791-ben. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 11. Szerk. A „Budapest története” szerk. bizottsága. Bp., 1956. 127–152.; Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom (1792–1795). In: *Magyarország története*. I–VIII. Főszerk. Pach Zsigmond Pál et al. Bp., 1976–1989. V/1. (1790–1848) 168–169.; Dobszay Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Bp., 2019. (A Magyar Országgyűlések Története) 240–241.
- 6 A nemesség hosszú távú érdekeltségét hangsúlyozza a gazdasági reformokban Glósz József: *A rendiség alkonya*. Válogatott tanulmányok. Szekszárd, 2014. 34.

rendszerbe.⁷ Elképzelésem szerint a kereskedelemügyi bizottság tagjai, többen a felvilágosult rendiség képviselői – így Forgách Miklós nyitrai főispán, Skerlecz Miklós Zágráb vármegyei főispán, korábbi helytartótanácsos, Podmaniczky József helytartótanácsos, Almásy Pál korábbi fiumei alkormányzó, majd pesti kerületi főispán, Szapáry János fiumei kormányzó – nemcsak a kortárs közgazdasági irodalomból és saját, hivatalnokként korábban szerzett tapasztalataikból merítettek,⁸ hanem a régebbi diéták tárgyalásaihoz és végzéseikhez is visszanyúlhattak.

Jelen tanulmányban csak néhány szempontot emelek ki: így a gazdasági önrendelkezés kérdését, a külkereskedelem bővítésének, a mezőgazdaságnak, a telepítéseknek és az iparfejlesztésnek a problémáját.⁹ Forrásaimat az 1764–1765. évi diéta esetén a rendek hagyományos sérelmi listái mellett egyes vármegyék követutasításai, a tárgyalásokról tudósító országgyűlési naplók, a kormányzat dokumentumai közül a bécsi Hofkammerarchivban található Kommerz-Ungarn sorozat ügyiratai, különösen a Kereskedelmi Tanács előterjesztései adták. Az 1790–1791. évi országgyűlés által kiküldött kereskedelemügyi bizottságnak a Regnicolaris Levéltárban levő iratanyagán belül elsősorban a reformkori vitákra nagy hatást gyakorló, 1826-ban kinyomtatott, döntően Skerlecz Miklós által összeállított törvénytervezeteire támaszkodtam.¹⁰ A vármegyék állásfoglalásairól 16 vármegyének a bizottsághoz intézett beadványa, az 1790–1791. évi országgyűlés sérelmi listájának kereskedelemügyi vonatkozású pontjairól pedig a bizottság által készített kivonatok adnak képet, melyeket a korábbi kutatás részletesen nem vizsgált.¹¹

A városok, különösen Pest-Buda az 18. század harmadik harmadában fellendülő kereskedelme és manufaktúraipara miatt, ha nem is meghatározó, de nagy szerepet kaptak a kereskedelmi bizottsági vélemények megfogalmazásakor. Minthogy ez eltorzítaná az összképet, ezekre nem terjesztettem ki vizsgálatomat.¹²

7 Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus*. Bp., 2008. (Eszmetörténeti Könyvtár 10) 190.

8 Erre összefoglalóan lásd H. Balázs Éva: Európai gazdaságpolitika – magyar válasz. In: H. Balázs Éva: *Életek és korok. Válogatott írások*. [Szerk. Krász Lilla.] Bp., 2005. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 37) 269–270., H. Balázs Éva: A francia–magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. A fiziokrata tanok útja Magyarországon. In: uo. 138.; Horváth László: A közgazdasági irodalom kezdetei. In: *Magyar közgazdasági gondolkodás. (A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig)*. Szerk. Bekker Zsuzsa. Bp., 2002. (Gazdaságelméleti Olvasmányok) 47–48., Bekker Zsuzsa: Almásy Pál. In: uo. 119.

9 A közlekedés fejlesztésének ügye szorosan a tárgyhoz tartozna, ám területi okokból jelen tanulmányban ezzel nem foglalkozhattam. A kereskedelemügyi bizottság 1793. évi jelentésének az ezen alapuló reformkori országos bizottság munkálatainak közlekedéssel kapcsolatos javaslatait veti össze és elemzi Kapitány Adrienn: Közlekedéssel kapcsolatos javaslatok az 1828–1830. évi országos bizottság kereskedelmi munkálataiban. *Történelmi Szemle* 58 (2016) 615–641.

10 A bizottság anyagaiból *Projectum legum* című, törvénytervezeteket tartalmazó részt Berényi Pál adta ki magyar fordításban – az eredeti kéziratok alapján – Skerlecz Miklós iratai között. A továbbiakban e kiadvány alapján fogok ezekre a törvénytervezetekre hivatkozni. *Skerlecz Miklós báró művei*. Kiad. Berényi Pál. Bp., 1914. (Magyar Közgazdasági Könyvtár.)

11 Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Országos Levéltára (= OL) Regnicolaris Levéltár. N 104. Lad. KKK. Deputatio regnicolaris in commercialibus (= N 104.) Fasc. 3. 1. cs. No. 2. Extractus opinionum; uo. Fasc. 5. No. 30. Postulata et gravamina I. Comitatum Regni Hungariae proxime praeterita Diaeta anni 1790/91. exhibita, et ad augenda Deputationis Regnicolaris Commercialis spectantia.

12 Ezekre itt nem térhetek ki az összevetésnél, de Kosáry Domokos tanulmányában a városokkal, különösen Pest-Buda hangadó szerepével részletesebben foglalkozik Kosáry: *Pest-Buda* és Kosáry Domokos. Polgárok

A gazdasági önrendelkezés ügye

Mindkét országgyűlésen a rendek, illetve a kereskedelemügyi bizottság Magyarország gazdasági önrendelkezése mellett tették le a garast, vagyis az uralkodói felségjognak számító kereskedelemügy fejlesztését és a harmincadvám-szabályzat kiadását is saját hatáskörbe tartozónak vélték.¹³ A rendek az 1764–1765. évi diétán az 1546. évi 54. és 1553. évi 18. törvénycikkre hivatkozva fejtették ki, hogy az ország területén a harmincadvámok szabályozása az országgyűlés ügykörébe tartozik, és országos jövedelemnek (*proventus regni*) nevezték a harmincadokat.¹⁴ Tisza Pál abaúji követ előterjesztésére illesztették be 1764. augusztus 22-én a sérelmek közé azt a javaslatot, hogy a vámok szabályozásáról a helytartótanács – kamarai tanácsosok bevonásával – készítsen egy tervezetet és nyújtsa be az országgyűlésnek tárgyalásra.¹⁵ Ez az álláspont az 1723. évi 116. törvényre volt visszavezethető, amely a magyarországi vámügy reformjának elkészítését erre a kormányshívekre bízta azzal a kitételrel, hogy munkája eredményét megvitatásra terjessze elő az országgyűlésnek.¹⁶ Ennek szellemében az 1764–1765. évi diéta a Helytartótanácsot kérte fel egy átfogó tervezet és jelentés elkészítésére, amelyet a még ülésező országgyűlésnek kellett volna referálnia, ám erre részben a tárgyalások elhúzódása, részben az uralkodó tanácsosainak véleménye miatt nem került sor. Szerintük ez ugyanis sértette volna az uralkodói prerogatívát.¹⁷ Mária Terézia a rendeknek adott válaszában a vámcsökkenés elrendelésének ígéretével nyugtatta őket, ám hangsúlyozta, hogy a szabályozás „az eddigi norma szerint” történjen, vagyis kizárta az országgyűlés bevonását a kérdés rendezésébe.¹⁸

A II. József halálát követő országgyűlés viszont már az előző rendi gyűlés precedensére támaszkodhatott. Az 1791 és 1793 között működő bizottság által javasolt törvénycikkek között szerepelt, hogy a vámszabályzatot az országgyűlés a Helytartótanács és a Magyar Kamara közbejöttével dolgozza ki. A magyarországi vámügy kezelésének a Helytartótanács hatáskörébe való visszahelyezése is szerepelt a törvényjavaslatban.¹⁹ A vámügyet II. József a gazdasági központosítás jegyében a bécsi Bank- és Vámigazgatóság ügyköréhez csatolta, ám II. Lipót trónra lépése után ezt az intézkedést visszavonta.²⁰ A kereskedelemügyi bizottság törvényjavaslata szerint a Helytartótanácsnak alárendelt, a bé-

és politika 1790-ben. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János. Bp., 1997. 292–293.

13 A vámok szabályozásának követelését az 1764–1765. évi diétán a tiszai és a dunántúli kerület vármegyéinek sérelmei közt megtaláljuk, a Dunán inneni megyék sérelmeiből azonban hiányzik. Vö. MNL OL Regnicolaris Levéltár. N 55. Lad. O. Diaeta anni 1764–65. Fasc. B. 1. cs. No. 23. 36. pont, No. 24. 37. pont.

14 Országgyűlési Könyvtár (= OGYK) 700.457. Diarium et acta Diaetae anni 1764/5. 314.

15 Ezt rajta kívül Takács Ferenc pozsonyi, Marczibányi Lőrinc csanádi és Rosty Ferenc vasi követ sürgette az 1764. augusztus 22-i ülésen. Ugyanez előkerült a 43. pontban is: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (= MTA KIK) Kézirattár. Mikrofilmtár. Jogt. Orsz. 2r 44. Diarium diaetae anni 1764 et 1765. (= A 17/IV.) fol. 73.

16 1723. évi 116. tc.

17 MTA KIK A 17/IV. fol. 198.

18 OGYK 700.456. Inclyti Regni Hungariae Partiumque eidem annexarum Anno 1764/5. Posonii celebratorum Comitiorum Acta Publica cum Diario. 522.

19 *Skerlec*, 290–291. [XXII. tc.]; Eckhart: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, 190.

20 Eckhart: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, 177.

csi hatóságoktól viszont független szakhivatalhoz, a Harmincadügyi Igazgatósághoz (*Directio Rei Tricesimalis*) kerültek volna át a vámügyek. Ehhez kapcsolódó kíváncsi volt, hogy a magyarországi harmincadok bevételeit is az osztráktól elkülönítve szedjék be és kezeljék, azok ne közös pénztárba folyjanak be, ahogy korábban.²¹

A megfogalmazott törvényjavaslat hátterében a vármegyék kereskedelemügyi követelése álltak, amelyek összekapcsolódtak a köznemesi mozgalomnak a kormányzatszervek feletti rendi ellenőrzésre való törekvéssel. A számos vármegyei instrukcióba beépült Ócsai Balogh Péter-féle tervezetben a Helytartótanácsnak és elnökének hatáskörét a diéta által választott tagokból álló, úgynevezett szenátus vette volna át. Ez a felségjogok egy részét is gyakorolta volna, így a gazdasági igazgatásban is szerepet kapott volna.²² Somogy vármegye követeléseiben – a Helytartótanács reformja után ennek helyébe lépő, az előbb említett szenátusnak megfelelő, rendi alapon felépülő kormány szervnek – az országos bizottságnak – a feladatkörébe utalta volna a szomszédos tartományokkal való kereskedelmi tárgyalások lefolytatását, a vámrendszernek a korábbi diéták által is törvénybe foglalt reformjának végrehajtását és a szükséges kiviteli tilalmak kimondását.²³ Az előző országgyűlésen is előkerülő igényt a vámrendszernek a Helytartótanács által kidolgozandó reformjára az 1723. évi 116. törvénycikkre hivatkozva most több vármegye is felvette sérelmei közé, így Bács, Moson, Nógrád, Nyitra, Pest-Pilis-Solt és Trencsén.²⁴ A szakirodalom szerint Széchényi Ferenc gróf ötlete volt, hogy a szükséges intézkedéseket a bizottságok törvénycikk formájában dolgozzák ki, majd később pedig ezeket terjesszék az összehívandó diéta elé.²⁵ Emellett a vármegyei közéletben más úton, de megjelent a reformtervek bizottságok útján való tárgyalásának gondolata is.²⁶ Magukat az országgyűlési követeltatásokat nem ismerjük részletesen, de sokatmondóan utal a kérdés központivá válására, hogy az egyik „vezérvármegye”, Pest-Pilis-Solt vármegye felvette instrukciójába, hogy a rendek a reform kidolgozására egy kereskedelemügyi bizottságot küldjenek ki, amely jelentését a következő országgyűlésen adja majd elő.²⁷

21 A bizottság 1791. január 29-én kelt végjelentésében megtaláljuk a pontos nevét, de a tervezett törvénycikk (20. tc.) csak a hatáskörét írja körbe, a konkrét névre nem tesz javaslatot. MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 1. No. 1.; Skerlecz, 356–357.

22 Pajkossy Gábor: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény.* Bp., 2003. (Osiris Tankönyvek) 46.

23 A vármegye sérelmi listájának 38. pontjában. Melhárd Gyula: *Somogyvármegye a rendi országgyűléseken.* I. 1661–1812. Veszprém, 1906. 74–75.

24 Az agrártermékek kiviteli vámjainak csökkentését követelő 1741. évi 27. törvénycikkkel együtt lásd MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 5. No. 30. *Postulata et gravamina I. Comitatum Regni Hungariae proxime praeterita Diaeta anni 1790/91. exhibita, et ad agenda Deputationis Regnicolaris Commercialis spectantia.*

25 Dobszay: *A rendi országgyűlés,* 240.; Pajkossy: *Magyarország története,* 35.; Miskolczy Ambrus: *Széchenyi Ferenc a szabadkőművesség erénykultuszától a katolikus megújulásig.* Bp., 2019. 26–32. Széchényi Ferenc 1790 márciusában készített memorandumában – *Pártatlan gondolatok az 1790-es országgyűlésről* – fogalmazta meg ezt a gondolatot.

26 Pajkossy: *Magyarország története,* 47–48. Ócsai Balogh Péter 1790 tavaszán elkészült és a vármegyei követeltatásokba a szabadkőműves páholyok útján beépített programjában már javasolta, hogy a diéta küldjön ki minden rendből választott tagokból álló bizottságokat, amelyek az előterjesztett reformokról kidolgozott írásos operátumokat a következő országgyűlésnek referálják majd.

27 *Pest-Pilis-Solt vármegye követeltatásai a 18. században.* Összeáll. Kiss Anita – Nagy János – Kapitány Adrienn. Bp., 2015. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 38) 110., 135.

Nem sokkal később már a vármegyék a kereskedelemügyi bizottsághoz intézett beadványaikban az ország vámügyi önállóságát, vagyis a vámszabályzat módosításának és a harmincadhelyek kijelölésének jogát követelték. Ezen túl alapelveként tűzték ki, hogy az Ausztriával való gazdasági viszonyt a kölcsönösség és az egyenlőség alapján rendezzék.²⁸ Abaúj, Bács és Somogy vármegye az országgyűlés saját hatáskörébe tartozónak tartotta a vámszabályzat megalkotásának és módosításának, a harmincadhelyek kijelölésének előjogát.²⁹ Sopron vármegye a kiküldendő kereskedelemügyi bizottságnak delegálta volna a feladatot utólagos diétai jóváhagyással, Szepes vármegye pedig a rendek és a kamarai hatóságok delegáltjaiból álló bizottságnak engedte volna át e munkát.³⁰ A vármegyék követelésein túl ezt az álláspontot nyilván befolyásolhatta a szöveg szerkesztőjének, Skerlecz Miklósnak a felfogása, aki a Magyar Királyság kereskedelmi alárendelését az osztrák örökös tartományok érdekeinek gazdaságilag károsnak tartotta, a gyarmati jellegű függéshez hasonlította azzal a különbséggel, hogy ez a viszony itt két elméletileg alkotmányos értelemben önálló ország vagy országcsoport között állt fenn.³¹ A kereskedelempolitikára befolyással bíró különálló magyar harmincadigazgatás követelése a vámkérdés szakértőjének, Podmaniczky Józsefnek a bizottság iratanyagában fennmaradt, és e tárgyban készült önálló előterjesztésében is felbukkant. E szerint minden vámtarifa-változtatásról az illetékes osztrák és magyar hatóságok közötti egyeztetések alapján kellett volna dönteni.³²

A diéta sérelmi listájába egyes vármegyék olyan követeléseit is felvették, amelyek bizonyos irányelveket fogalmaztak meg a vámszabályzat kialakításáról, még ha ezek gazdasági értelemben nem is mindig tűntek a magyar fél számára előnyösnek. Magyarország a külfölddel való kereskedelmében a hazai és idegen árukra azonos vámtételeket kell alkalmazni – ezt az elvet Baranya, Győr, Nyitra és Veszprém vármegye képviselte.³³ A bizottsághoz benyújtott vélemények között akadtak olyan vármegyék, például Baranya és Sáros, amelyek a II. József alatt megemelt és egyoldalúan az osztrák kereskedőknek kedvező átviteli vámok, az úgynevezett *transitovámok* teljes eltörlését követelte.³⁴ A rendi követeléseket a II. Józsefnek a magyarországi áruforgalmat negatívan sújtó, 1788-ban életbe léptetett vámrendeleteire adott válaszként értelmezhetjük. A monarchián kívülről az országba irányuló, főként az alsó-ausztriai iparosoknak kedvező, a Habsburg Monarchián kívüli bizonyos árukra érvényes behozatali tilalmak rendszere, illetve a mindenfajta osztrák áru magyarországi exportjára vonatkozó vámmentesség,

28 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 3. 1. cs. No. 2. Extractus opinonum.

29 Uo. 6. pont, Fasc. 4. No. 10., 12.

30 Uo. Fasc. 4. No. 7. 3.

31 Ez a 24. tc. indoklásában szerepel. Skerlecz, 365–367. Erre még: Poór János: *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Bp., 1988. (Magyar História) 81–83.; Kosáry Domokos: Les antécédents de la Révolution Industrielle en Hongrie. Hypothèses et réalités. In: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21 (1975) 367–368.

32 A tervezet a Magyar Kamara és a Helytartótanács hatáskörébe adná a magyarországi vámigazgatást, függetlenül a monarchia többi részétől, illetve az agrárkiviteli tilalmak kimondását a diéta hatáskörébe utalná. Podmaniczky József: *Principia vectigalis tricesimalis*. In: *Elaborata Excelsae Deputationis in Commercialibus Articulo 67. Anni 1791. ordinatae*. Pozsony, 1826. 18.; Kosáry: Bevezetés, 386–387.

33 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 5. No. 30. *Postulata et gravamina I. Comitatum Regni Hungariae proxime praeterita Diaeta anni 1790/91. exhibita, et ad agenda Deputationis Regnicolaris Commercialis spectantia*.

34 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. No. 11. 4.

míg fordított irányban termékenként eltérő vámtételek mind a hazai termelőket, mind a kereskedőket hátrányosan érintették.³⁵ A vármegyék közül csak kettő (Abaúj és Somogy) ragaszkodott a nemesség saját használatra behozott árucikkek után járó, az 1754. évi vámrendeletben is megőrzött nemesi vámmentességhez.³⁶ A vármegyei nemesség tömegei azonban továbbra is fontosnak tarthatták a kérdést, mert az 1790–1791. évi országgyűlés összegyűjtött *gravámen*jei közé még hat vármegye (Bars, Liptó, Moson, Pozsony, Sopron és Trencsén) vette fel a nemesi vámmentesség sérelmét.³⁷ Talán ebben az ügyben a bizottság felvilágosult reformközgazdaszai megosztottak voltak, mivel ezzel a kérdéssel a bizottság törvényjavasolataiban nem foglalkozott. Ehhez képest az 1764–1765. évi diéta gazdasági vonatkozású sérelmeinek a legtöbb pontja még a nemesi vámmentesség megsértését tárgyalta.³⁸

Kereskedelemügy

Magyarország gazdaságának fejlődését a korszakban nagyban meghatározták az 1754–1755. évi vámrendeletek, amelyek az ország iparfejlődésére és a tőkeképződésre hátrányosan hatottak. A kormányzat az egyes tartományokat – így Magyarországot is – nem egyenlően, hanem adottságaik és lehetőségeik figyelembevételével az összmonarchia gazdasági munkamegosztásába beillesztve és annak alárendelve fejlesztette.³⁹ A vezető gazdasági szakértők úgy vélték, hogy míg a magyar mezőgazdasági termékek és bányakincsek kivitelét az örökös tartományokba az uralkodónak támogatnia, alacsony vámtételekkel könnyítenie érdemes, addig a birodalmon kívülre nagy vámtételekkel el kell vágnia ezen áruk külkereskedelmét. Úgy gondolták, hogy eközben a magyarországi rovására a Lajtán túli ipart fejleszteni kell, és Magyarországot a nyugati birodalomfél gazdaságának felveszőpiacává kell tenni.⁴⁰ Ez a gyakorlatban nem érvényesült mindig ennyire tisztán: a háborúk, járványok, a rendek ellenállása gyakran módosíthatott a bevett gazdaságpolitikán.⁴¹

Így történt ez az 1764–1765. évi diéta idején is. Mind a kormányzat, mind a rendek számára (az utóbbiak esetében a nemesi vámmentesség mellett) az egyik legfontosabb gazdaságpolitikai kérdés – az export növelése érdekében – a magyar agrártermékeket terhelő kiviteli vámok csökkentése volt. Az udvar számára a kincstári bevételek növelésén túl taktikai szempontból volt fontos az országgyűlési alkufolyamat során a rendeket megnyerni reformjaihoz és a hadiadó emeléséhez azzal, hogy gazdaságfejlesztési programot

35 Mérei Gyula: Magyarország gazdasága (1790–1848). In: *Magyarország története*, V/1. 229.; Eckhart: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, 61–63.

36 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 3. 1. cs. No. 2. Extractus opinionum, Fasc. 4. No. 10.

37 Uo. Fasc. 5. No. 30. Postulata et gravamina I. Comitatum Regni Hungariae proxime praeterita Diaeta anni 1790/91. exhibita, et ad augenda Deputationis Regnicolaris Commercialis spectantia.

38 Nagy: *A magyar rendek és a kormányzat*, 1213–1214.

39 István Soós: *Das Königreich Ungarn in der Donaumonarchie (1699–1790)*. In: *Handbuch zur Geschichte Südosteuropas*. 2. *Herrschaft und Politik in Südosteuropa von 1300 bis 1800*. Hrsg. Oliver Jens Schmidt. Berlin–Boston, 2021. 766.

40 Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Bp., 1990. (Magyarok Európában 3) 75–77.

41 Nagy: *Kereskedelemügyi sérelmek*, 100.

hirdetett meg.⁴² Mária Terézia az országgyűlés megnyitását követően 1764. június 27-i kéziratában különösen fontosnak tartotta a szarvasmarha Csehország felé, illetve Buccari kikötőjén keresztül történő exportjának megindítását. Ugyanígy a magyar bornak Lengyelországba, majd a Visztulán keresztül az északi országokba való kivitele mellett az Adria felé irányuló exportjára is felhívta a figyelmet.⁴³ Mivel a „magyar népnek a kereskedelemről kevés ismerete van”, ezért ennek hasznáról és szükségességéről felvilágosítással kell szolgálni a rendeknek. A részletes tervezet kidolgozásával az uralkodó Degelmann tanácsost bízta meg,⁴⁴ és felhatalmazta, hogy az ügyben a magyar kancellárral, Esterházy Ferenczel tárgyaljon, aki leginkább tudja, hogy miképpen lehet a „magyar nemzetre jó benyomást tenni”.⁴⁵

Degelmann kereskedelmi tanácsos 1764. július 8-ra datált tervezete a gazdaságfejlesztés egyik legfontosabb eszközeként a kivitel növelésével foglalkozott. Ezt elképzelései szerint leginkább a marhára és a gabonára kivetett, az osztrák tartományok felé irányuló export vámjának csökkentésével lehet elérni, de ragaszkodott az 1754. évi vámtarifához. A kincstárnak biztosítania kellene a magyar rendeket arról, hogy az osztrák örökös tartományokon át külföldre szállított magyar áruk után nem szednek nagyobb vámot, mint más, külföldre szánt árucikkek után. A magyar agrárkivitel Belső-Ausztrián át a Tenger-mellék felé irányuló – 1762-ben öt évre elrendelt – vámentességének meghosszabbítását és a török alattvalók által folytatott, az ország számára káros kereskedelem felszámolását is meg kellene ígérni a rendek részére az adóemelés fejében – javasolta taktikusan Degelmann. A vállalkozásokban való részvételtől idegenkedő magyar nemességet a fenti intézkedésekkel ösztönözni lehetne a kereskedelmi társaságokba való belépésre, ugyanis Degelmann szerint a magyar nemesek számára terményeik kereskedelme valójában abból áll, hogy „otthon várják az idegen felvásárlót”, aki többnyire rác vagy zsidó. A magyarok számára lehetővé kell tenni boruk vámentes kivitelét Lengyel- és Oroszország felé az erre specializálódott kereskedelmi társaságon keresztül.⁴⁶

42 Imre Wellmann: Über Maria Theresias Landwirtschaftspolitik in Ungarn. In: *Válogatás Wellmann Imre agrár-, és társadalomtörténeti tanulmányaiból*. Szerk. Csíki Tamás – Rémiás Tibor. Miskolc, 1999. 474–475.

43 Az adriai-tengeri útvonal a magyar agrárkivitel lehetséges fő útvonalaként nagy hangsúlyt kapott III. Károly és Mária Terézia kereskedelmi terveiben, így a közlekedésfejlesztési elképzelések is ide koncentráálódtak. Az 1764–1765. évi diéta előtt (1762-ben) a Száva és a Kulpa folyók szabályozásának és hajózhatóvá tételének előkészítése, illetve a Károlyvárosból Fiume és Buccari felé tartó Károly-út rekonstrukciója valósult meg. Az 1728-ban épült út felújítása az 1760-as évek elején kezdődött és az 1771-ig tartó időszakban fejeződött be. Az útépitésre lásd Eva Faber: *Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700–1800*. Trondheim–Graz, 1996. 8.; Fest Aladár: A magyar tengerpart közlekedési viszonyai. In: *Magyarország vármegyéi és városai*. Szerk. Borovszky Samu et al. Bp., 1896–1914. [II.] (Fiume és a magyar–horvát tengerpart) 293. A folyószabályozásokra lásd Eckhart: *A bécsi udvar gazdasági politikája, 182–183.*; Ivana Horbec: The Improvement of River Navigation in 18th Century Croatia. Ideas, Counteractions and Effects. In: *Yearbook of the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe. 2. The 18th Century as Period of Innovation*. Ed. Harald Heppner – Sabine Jesner. Graz, 2019. 57.

44 Johann Bernhard Edler von Degelmann életére lásd Peter G. M. Dickson: *Finance and Government under Maria Theresia 1740–1780*. I–II. Oxford, 1987. I. (Society and Government) 355.

45 Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKA) Kameral Ungarn Akten (= KU) Kt. 1514/1. Fasc. 30. Nr. 297.

46 Uo.

Degelmanné mellett ismert az ugyancsak az uralkodónő megbízásából,⁴⁷ az országgyűlés összehívására készült, az ország számára javasolt politikai-gazdasági reformokat tárgyaló tervezete Festetics Pálnak, a bécsi Udvari Kamara tanácsosának tollából származó *Opinio regni Hungariae*. Ennek kereskedelmi tárgyú fejezete ugyancsak ajánlotta az örökös tartományokba irányuló kivitel vámjainak mérséklését, és felvetette az agrártermékekkel való kereskedés szabadságának gondolatát.⁴⁸ Államközi szerződésekkel szerette volna az észak felé irányuló vízi útvonalakat megnyitni. Úgy vélte, hogy míg Szepes vármegyéből – a magas járulékos költségek ellenére – a kivitel a Poprádon, majd a Visztulán keresztül a tengerig, Danzig kikötőjéhez lenne eljuttatható, addig Északnyugat-Magyarországról a Vággal való összeköttetés megteremtésével Jablunkától az Odera hajózhatóvá tétele révén ismét a Baltikumba lenne szállítható a terményfelesleg, a Duna–Moldva–Elbasatorna segítségével pedig Hamburg kikötőjéig lennének eljuttathatók a magyar áruk. Az államközi megegyezések elmaradása esetén a Monarchián belül az Adriai-tenger felé irányuló folyami szállítás nyújtaná a legjobb kiviteli lehetőséget, amelyet a nagy folyóknak – Száva, Morava, Mura, Dráva, Duna és Tisza – a kincstár költségén történő szabályozásával és csatornával való összekötésével lehetne meggyorsítani.⁴⁹

A magyarországi gazdaságfejlesztést támogató rendeletek kiadása és ezek végrehajtása a diéta előkészítésével és 1764 júniusában kezdődő üléseivel párhuzamosan megkezdődött, így rendelkeztek a magyar gabona adriai-tengeri kivitelének további vámmentes biztosításáról.⁵⁰ A kedvezményekkel segített, de a gabona termőterületétől távol fekvő és nagy szállítási költséggel járó tengeri kivittel szemben a magyar rendeket jobban foglalkoztatta az ausztriai gabonaexport ügye. Sérelmezték, hogy a korábbi rendiilletékek és királyi vámok Alsó- és Felső-Ausztriában a búza esetén hatszorosukra, a rozs esetén háromszorosukra, az árpa és a zab esetén kétszeresükre emelkedtek. Ezen túl a rendek a stájerországi vámokat is különösen magasnak ítélték.⁵¹ A magyar marha kivitele érdekében mind a dunántúli vármegyék, mind a horvát rendek egyaránt követelték Buccari kikötőjének megnyitását a hagyományos felvevőpiacnak számító Velence irányába,⁵² ám az udvar számára a fő prioritást Bécs és Alsó-Ausztria húsellátásának biztosítása jelentette, ezért ezt a követelést a Kereskedelmi Tanács javaslatára Mária Terézia elutasította.⁵³ Annak ellenére, hogy a kormányzat ezt az exportirányt még támogatta is, és a harmin-

47 Az uralkodó 1764. február 20-án utasította Festeticset a következő diétán előforduló „kamarai, politikai és katonai” tárgyakban értekezés elkészítésére. Lásd ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Kabinettsarchiv (= KA) Staatsrat Protokolle. 353/1764. 211. p.

48 A szöveget kiadta és a tervezet keletkezési körülményeit vizsgálta Csizmadia Andor: *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*. Bp., 1979. (Nemzeti Könyvtár) 106–110.; Uő: Egy kétszáz éves alkotmány- és reformtervezetről. *Állam és Igazgatás* 15 (1965) 836–844.

49 MNL OL P 245. III. Festetics Pál (1722–1782) iratai. II. Országgyűlési iratok. *Opinio regnum Hungariae*. fol. 104–111.

50 ÖStA FHKA KU Kt. 1176. Fasc. 18. Subdiv. 1. No. 54. 1764. március 22.

51 ÖStA FHKA Bankale. Altes Bankale Akten. Fasc. 471. 1764. szeptember 22. A Cseh–Osztrák Udvari Kancellária átiratának melléklete a Miniszterialis Bankbizottságnak.

52 MNL OL N 55 Diaeta anni 1764–65. Lad. O. Fasc. B. 1. cs. No. 23.; Dalmácia–Szlavónia–Horvátország sérelmi listájára lásd OGYK 700.456. 367.

53 ÖStA FHKA KU Kt. 1514/2. Fasc. 30. 1764. szeptember 28. Cseh–Osztrák Udvari Kancelláriához intézett átirat.

cadvámot 1751 után ténylegesen csökkentette, az ausztriai magyar marhakivitelt még így is számos kolonc terhelte a rendi illetékek, a magánvámok miatt. Ezen túl az osztrák kereskedőknek adott vámkedvezmények következtében magyar társaik versenyhátrányba is kerültek.⁵⁴

A magyar borok kapcsán a fő problémát a Poroszországgal folytatott vámháború miatt a sziléziai piac visszaszorulása jelentette,⁵⁵ illetve a Lajtán túli tartományok rendi illetékei és fogyasztási adói ellehetetlenítették a Habsburg Monarchián kívüli területekre irányuló szállításokat, és az osztrák borok magyarországi térhódítása is gondokat okozott.⁵⁶ A rendek a tiszai vármegyék kérésére a Porta görög, örmény, rác vagy zsidó alattvalóit a Lengyelország irányába, nagy mennyiségben eladásra kínált tokaji bor hamisítása miatt az 1741. évi 19. törvénycikk értelmében szerették volna eltüntetni a kereskedéstől azok kivételével, akik városi polgárjogot szereztek vagy nemesi birtokokon tartózkodtak.⁵⁷ Az uralkodónő a magyar borokra kivetett vámok és illetékek általános mérsékléséről végül a pénzügyi hatóság és a Kereskedelmi Tanács 1764. november 17-i tanácskozása alapján döntött.⁵⁸ A rendelkezések többek között megkönnyítették volna a soproni és pozsonyi bor kedvezményes átvitelét Bécsen keresztül Morva- és Csehországba, felmentést adtak volna az Alsó- és Felső-Ausztriában szedett útdíj (*Passgebühr*) fizetése alól, ugyanitt csökkentették volna az osztrák tartományokba kivitt bor harmincadvámját és az ausztriai rendi illetékek összegét, valamint intézkedéseket ígértek a bajorországi és salzburgi export támogatása ügyében is.⁵⁹

Az időleges engedmények ellenére 1765 elejére bebizonyosodott, hogy a kormánzatnak nem sikerült megnyernie a rendek támogatását a nemesi felkelés reformját, a magyar nemesi testőrség nemesi adófizetés révén történő fenntartását és az urbáriumok szabályozását érintő ügyekben. Az uralkodó emiatt felülvizsgálta Magyarországnak nyújtandó gazdasági kedvezményeket. A királynő az országgyűlés hatására tett kedvezményeinek egy részét is visszavonta, bár nem az összest. Csak azokat hagyta érvényben, amelyek a monarchia többi tartományának érdekeit is szolgálták.⁶⁰ 1765. március 23-i kéziratában kijelentette: „a magyar terményeknek és áruknak semmiféle könnyítést nem

54 Utóbbira lásd Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Bp., 1979. (Agrártörténeti Tanulmányok 6) 84.

55 1763-ra az egy akó magyar borra kivetett porosz vám értéke a hétéves háború előtti 15 rajnai forintról 22-re emelkedett. Erre lásd ÖStA FHKA KU Kt. 1525. Fasc. 35. No. 1253. 1763. augusztus 23.

56 ÖStA FHKA KU Kt. 1525. Fasc. 35. No. 1831. fol. 168–173. A Finanzstelle és a Kereskedelmi Tanács 1764. november 17-i tárgyalási jegyzőkönyve. Az osztrák borok térfoglalására lásd Eckhart: *A bécsi udvar gazdasági politikája*, 210.

57 MNL OL N 55 Dieta anni 1764–65. Lad. O. Fasc. B. 1. cs. No. 24. 14. pont.

58 ÖStA FHKA KU Kt. 1525. Fasc. 35. No. 1831. fol. 168–173. A Finanzstelle és a Kereskedelmi Tanács 1764. november 17-ei tárgyalási jegyzőkönyve; ÖStA HHStA KA Staatsrat Protokolle. 3088/1764. fol. 1745.

59 Részletesen ismerteti az eredményeket Eckhart: *A bécsi udvar gazdasági politikája*, 303.

60 Mária Terézia továbbra is fenntartotta a magyar zab belső-ausztriai és a gyapjú cseh-morvaországi kivitelének támogatását. Míg az előbbi a krajnai tartományban található lipicai császári ménés és az Adriai-tenger irányába menő külkereskedelemben használt fuvarozás takarmányszükségei miatt tartották szükségesnek, az utóbbit a cseh-morva textilipar egyre növekvő nyersanyagigénye indokolta. A belső-ausztriai zabkivitelt lásd ÖStA FHKA KU Kt. 1178. Fasc. 18. 1765. év. No. 40. Kereskedelmi Tanács 1765. szeptember 19-i ülésének jegyzőkönyve; ÖStA FHKA KU Kt. 1514/2. Fasc. 30. 1765. év. No. 11. 1765. június 11.

szabad megadni, hanem mindent úgy kell hagyni, amint az országgyűlés előtt volt”.⁶¹ A királynő Borié államtanácsosnak a magyar gabonakivitelt támogató, az Államtanácshoz benyújtott, 1765. május 15-én tárgyalt előterjesztését is elutasította.⁶²

Az agrárkivitel könnyítésével kapcsolatos prioritások a magyar politikai elit részéről megmaradtak, de némileg módosultak 1791-re. A rendszeres bizottság tagjai Magyarországot elsősorban mezőgazdasági országnak tekintették, a kivitelben ennek az ágazatnak továbbra is fontos szerepet szántak, de felismerték, hogy erre építhető fel az ipari növények termelésével az ország ipara is. A Mária Terézia alatt a textilipar alapanyagaként természetni kezdett len és kender magjának külföldről való behozatala megkönnyítéséről is szerkesztett a bizottság egy törvényjavaslatot.⁶³ Emellett újdonságként hatott, hogy az 1770-es évektől az országban is ható fiziokratizmus szellemében a rendszeres bizottság a kereskedelem területén fellépett volna a monopóliumok ellen, tárgította volna a szabadkereskedelem szféráját, és vámpolitikai intézkedéseket javasolt, hogy Magyarország ipari kapacitásait az osztrák örökös tartományokkal szemben megvédje.⁶⁴

A kereskedelmi bizottság a szabadkereskedelem elvére hivatkozva fellépett általában véve a magyar dohányt, bűzát sújtó kiviteli tilalmak ellen, amelyek elrendelését a Helytartótanács véleményének meghallgatásától tette volna függővé.⁶⁵ A bizottság a dohánytermelés előmozdítása érdekében indítványozta a dohánykereskedelem monopóliumát birtokló bécsi székhelyű dohányjövődék (németesen *Appalt* vagy olaszosan *Appaldo*) előjogainak megszüntetését, és az időközben fontos magyarországi kiviteli cikké váló dohány szabad kivitelét minden irányba.⁶⁶ A bizottság javasolta az ébredező magyar manufaktúráraipar számára szükséges, de Ausztriában is keresett magyar nyersanyagok vámtételeinek az eddiginél magasabb kiviteli vámmal sújtását, illetve a hazai ipar számára szükséges külföldi alapanyagokra alacsony behozatali vám meghatározását.⁶⁷ A magyarországi ipar védelmében alapelveként mondta volna ki, hogy az osztrák örökös tartományok iparcikkeire ugyanakkora vámot vessenek ki, mint amekkorát az osztrák vámhatárnál ugyanarra a fajta magyar termékre állapítanak meg.⁶⁸ A diéták 1764–1765-ben is felbukkanó egyik sérelmét is orvosolta volna a kereskedelemügyi bizottság azzal, hogy követelte: a hatóság-

61 ÖStA FHKA KU Kt. 1177. Fasc. 18. 1765. év. No. 4. fol. 127. 1765. április 11.; Eckhart: *A bécsi udvar gazdasági politikája*, 261.

62 ÖStA HHStA KU Staatsrat Protokolle. 1315/1765. 721.

63 Skerlecz, 337–338. [10. cikkely.]

64 A fiziokratizmus hatására lásd H. Balázs: *A francia–magyar kapcsolatok*, 120–139.

65 Skerlecz, 292–293. [27. cikkely.]

66 Uo. 285–286. [12. cikkely.] II. József az osztrák örökös tartományokban 1784-ben a dohány termesztését, feldolgozását és eladását állami monopóliummá nyilvánította, a parasztok a megtermelt nyersdohányt csak a dohányjövődéknek adhatták el. Magyarországon az állami dohánymonopóliumot jogilag csak 1850-ben vezették be, ám a dohányjövődék gyakorlatban mégis piaci monopolhelyzetet élvezett. Így például a dohányjövődék a tényleges versenytársak hiányában önkényesen szabhatta meg a felvásárlási árakat és külön engedélyével, illetve egy tekintélyes összeg befizetése ellenében lehetett csak dohányt exportálni az országból. A dohányjövődék történetére lásd Potoczki Zoltán: *A dohányjövődék rövid története Magyarországon. Pro publico bono. Magyar Közigazgatás* 2 (2016) 184–195.; Kohut Sára: *A dohánymonopólium előzmény-története Magyarországon*. Debrecen, 2015. [Doktori disszertáció] 40., 65–66.

67 Skerlecz, 292–293.; Eckhart: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, 191.; MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 1. No. 1.

68 Skerlecz, 292. [25. cikkely.]

gok ne akadályozzák meg azon vámkülföldi áruk Magyarországra hozatalát, amelyeket közvetlenül külföldről kedvezőbb feltételekkel lehetne behozni, mint az osztrák örökös tartományokból.⁶⁹

Az 1764–1765. évi országgyűlés alatt Festetics Pál nemzetközi szerződések megkötését javasolta a magyar agrárkivitel gondjainak megoldása érdekében.⁷⁰ Hozzá hasonlóan negyed évszázad múltán több ebben érdekelt vármegye is felvetette kereskedelmi szerződések ötletét az illetékes bizottságnak. Abaúj vármegye – Szepes vármegyéhez hasonlóan – elsősorban a magyar bor értékesítése érdekében követelte ilyen szerződés megkötését Lengyel- és Poroszországgal.⁷¹ Sáros vármegye ugyancsak az északi országokkal korábban folytatott barterkereskedelem visszaállítását kérte: az orosz és lengyel kereskedők működésének megengedését elképzelhetőnek tartotta, annak érdekében, hogy a magyar borért cserébe egzotikusnak mondott árukat (kávét, cukor) hozzanak be.⁷²

Az osztrák bornak a korábbi országgyűlés által is érzékelt magyarországi térnyerését azzal igyekezett mérsékelni a törvénytervezet, hogy ennek csak a szárazföldi importját engedte volna meg, a nagyobb volumenű folyami behozatalát viszont megtiltotta volna.⁷³ A tokaji bor hamisításának meggátolására a legjelentősebb termőterületű Zemplén vármegye a vagyonosabb szőlőbirtokosok, illetve a hegyaljai községek meghallgatásával a Helytartótanácsot bírta volna meg egy törvényjavaslatnak következő diétára való előkészítésével.⁷⁴ A korábbi diétához képest újdonságként hatott, hogy az egyes termékekre az uralkodó által adott egyedáruságot, vagyis monopóliumot megszüntetendőnek ítélte, továbbá a házalást – erkölcsi bizonyítvány kiadása ellenében – mind a városokban, mind a magánföldesúri uradalmak területén megengedte volna.⁷⁵ A kereskedelemügyi bizottság felszámolta volna a földesurak jobbágyaikkal szembeni elővételi jogát, ami kétségtelenül csorbította volna a nemesi előjogokat.⁷⁶ Mária Terézia korához képest változást jelzett – a II. József-kori türelmi politika továbbviteleként, akár a szabad királyi városok magisztrátusaival és kereskedőtestületeivel szemben is –, hogy a zsidóság szabad költözését, szakmaválasztását és céhfelvételét törvényben garantálták volna. Ennek előzménye volt ugyanis, hogy II. József 1787-ben az úgynevezett házalási pátens kiadásával utat nyitott a zsidóságnak a szabad királyi városokban is a szabad házaló jellegű kereskedelemre.⁷⁷

69 Skerlecz, 291. [24. cikkely.]

70 Csizmadia: *Bürokrácia*, 106–110.

71 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 3. 1. cs. No. 2. Extractus opinionum. Szepes vármegyére lásd uo. Fasc. 4. No. 3.

72 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. No. 4. Ennek érdekében Sáros az orosz kereskedők számára Eperjesen egy vásárcsarnok létesítését is elképzelhetőnek tartotta.

73 Uo.

74 Skerlecz, 335–336. [8. cikkely.]

75 Uo. 306–309. [37. cikkely.]

76 Uo. 309.

77 II. Józsefnek ez a rendelkezése érezhetően megosztotta a rendi politikai elitet. A versenyhelyzetbe került szabad királyi városok polgárságának véleményét Pest város kereskedőtestülete tolmácsolta leghívebben, aki a II. József-féle engedmények eltörlését követelte, míg a bizottság tagja, Almásy Pál velük szemben a szabad kereskedelem elve mellett állt ki egy röpiratában. Erre lásd Kosáry: *Pest-Buda*, 138., 140.

Az üzletkötés és szállítás során keletkezett jogviták rendezésére kereskedelmi és váltótörvényszékek felállítását javasolta a kereskedelemügyi bizottság,⁷⁸ ám ez az ötlet sem volt újdonság: már Mária Terézia is tett kezdeményezést az intézmény hazai meghonosítására az 1764–1765. évi diéta alatt.⁷⁹ Ugyan a kereskedelmi és váltójogi kódex tervezetét az ugyancsak az 1791. évi 67. törvénycikk alapján kiküldött jogügyi bizottság készítette el 1795-re,⁸⁰ de az ezzel kapcsolatos beadványok a kereskedelemügyi bizottsághoz érkeztek be.⁸¹ Ez alapján tudható, hogy a vármegyéket is foglalkoztatta ez a kérdés: Sáros és Veszprém ehhez a bizottsághoz küldött beadványukban kereskedelmi jogi törvénykönyv összeállítására tettek javaslatot.⁸² Ismert Pest vármegye 1790-ben megfogalmazott, kiadott követutasítása, amely az országban létesítendő váltótörvényszékek felállításának ügyének országgyűlési bizottság előtti tárgyalását írta elő.⁸³

Ha megnézzük a vármegyék véleményét az említett kérdéskörökkel kapcsolatban, akkor időnként a kereskedelemügyi bizottságéval ellentétes álláspontokat is felfedezhetünk. Több vármegye sürgette a bizottsághoz intézett feliratában a borhamisítók elleni fellépést, elsősorban az abban kárt szenvedő felső-magyarországi vármegyék (Sáros, Zemplén),⁸⁴ néhányan pedig az Ausztria felé irányuló magyar borkivittelt sújtó vámok és a Lajtán túli fogyasztási adók könnyítését vagy eltörlését (Abaúj, Sopron, Veszprém).⁸⁵ A zsidóság szabad kereskedésének a kereskedelemügyi bizottság által pártolt ötlete nem feltétlenül találkozott a nemesi többség tetszésével: Abaúj és Zemplén vármegye az itteni földesurak számára versenytársat jelentő zsidóságának még a borral való kereskedést is meg akarta tiltani.⁸⁶

Betelepítések és a mezőgazdaság javítása

Ha a konkrét gazdaságfejlesztési javaslatokat tekintjük, azt látjuk, hogy Skerlecz Miklós és társai visszanyúltak Mária Teréziának és tanácsosainak az 1764–1765. évi diétán megfogalmazott gondolataihoz. Degelmann kereskedelmi tanácsos 1764. július 8-i tervezete Magyarország gazdasági teherbíró képességének növelésének egyik eszközeként tekintett az adózó népesség számának növelésére. Javasolta, hogy a betelepítéseket a mezőgazda-

78 Skerlecz, 418. [32. cikkely.]

79 ÖStA FHKA KU Kt. 1514/1. Fasc. 30. Nr. 297. Schönbrunn, 1763. augusztus 3. Mária Terézia a Kereskedelmi Tanács elnökéhez. [Közl.: Eckhart: *A bécsi udvar gazdasági politikája*, 307.]

80 Ennek előzménye volt a Kúria által elkészített két, 1781. és 1787. évi váltójogi törvénykönyv-tervezet. Képes György: *A Codex Cambio-Mercantil* 1795. évi tervezete. Korai kísérlet a magyar kereskedelmi jog kodifikálása. In: *A magyar liberalizmus gyökerei*, 81–82.

81 Uo. 93–95.

82 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. No. 4. 9. A jogügyi bizottság iratanyagában e tárgyban megtalálhatók még Bács, Szepes és Turóc vármegyék észrevételei és Képes: *A Codex Cambio-Mercantil*, 95.

83 *Pest-Pilis-Solt vármegye követutasításai*, 109.

84 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. No. 4. 5.

85 Abaúj: MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 3. 1. cs. No. 2. Extractus opinonum. 6. pont. Sopron és Veszprém: uo. Fasc. 4. No. 7. 9.

86 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 3. 1. cs. No. 2. Extractus opinonum. 6. pont, Fasc. 4. No. 5.

ság termelékenységének javítása, új növények meghonosítása kísérje, erre a vármegyék adjanak ki külön szabályzatot,⁸⁷ továbbá készüljön a diétán erdőrendtartás az erdők racionális hasznosítására és az erdőirtások korlátozására.⁸⁸ Az ország benépesítésére az országgyűlés külön rendszabályt (*systema*) dolgozzon ki, a külföldi telepesek számára pedig betelepítési pénztárt hozzanak létre. Előterjesztése szerint az országgyűlésen megszavazott hadiadó (*contributio*) egytized része, illetve az uradalmak és a klérus önkéntes adományai (*donum gratuitum*), továbbá a vármegyék házipénztárának feleslege folyna be erre a célra.⁸⁹ A rendek és az uralkodó közötti kötélhúzás következtében ezek megvalósítására ilyen formában ekkor nem került sor.

Ezek a követelések aztán II. József társuralkodói, majd egyeduralkodói korszakának gyakorlatában és az 1791-ben kiküldött országgyűlési kereskedelemügyi bizottság programjában is újra felbukkantak. 1791–1793-ra az osztrák kameralisták eszköztárához tartozó telepítési politikát a felvilágosult rendiség képviselői is elfogadták, sőt a hatéves adókedvezményt a belföldi telepesekre is kiterjesztették volna.⁹⁰ Az első országos erdőrendtartás nem az országgyűlés közreműködésével, hanem rendeleti úton született meg 1769-ben.⁹¹ Az 1791-ben kiküldött bizottság törvényjavaslata ezt egészítette ki: a fában szegény alföldi területeken szorgalmazta az elsősorban tűzifának szánt fűzfák ültetését és az epreskertek telepítését.⁹² Az ausztriai selyemgyárak nyersanyagszükségeihez szükséges selyemgubó előállításához eperfák telepítése már az 1760-as években megindult a Magyar Királyságban,⁹³ és ezt az 1764–1765. évi diéta során is szorgalmazták Mária Terézia tanácsadói.⁹⁴ Ennek ellenére a selyemhernyó-tenyésztés nem vált mindenhol sikertörténeté a következő közel három évtizedben sem: a vármegyei vagy városi házipénztárak számára inkább csak kiadást jelentett a felsőbb hatóságok által szorgalmazott epreskertek telepítése, gondozása. A nem mindenhol megfelelő klimatikus viszonyok mellett a lakosság bizalmatlansága is hozzájárult ahhoz, hogy e kezdeményezések többnyire nem hoztak anyagi hasznot.⁹⁵ Az 1790–1791. évi diétára beterjesztett sérelmek és a kereskedelemügyi bizottsághoz később benyújtott vármegyei és városi előterjesztések megoszlottak

87 Az egyes vármegyékben sorra alakultak 1766 után az újításokat terjesztő mezőgazdasági társaságok, amelyek szabályzatának elkészítésére Mária Terézia 1765-ben adott utasítást a Kereskedelmi Tanácsnak. Erre lásd Wellmann: *A magyar mezőgazdaság*, 179.; Uő: *Arisztokraták Mária Terézia mezőgazdasági társaságaiban. In: Műveltség és társadalmi szerepek Magyarországon és Európában*. Szerk. Bárány Attila – Orosz István – Winkler Bálint. Debrecen, 2014. (*Speculum Historiæ Debreceniense* 18) 434.

88 Wellmann: *A magyar mezőgazdaság*, 172–173.

89 ÖStA FHKA KU Kt. 1514/1. Fasc. 30. Nr. 297.

90 *Skerlecz*, 279. A vármegyék közül Szepes a bizottsághoz benyújtott véleményében is a túlnépesedett vármegyéből a lakatlanabb országrészekbe való belső telepítéseket szorgalmazta. MNL OL N 104. Lad KKK. Fasc. 4. No. 3.

91 Magyar Eszter: *Erdőgazdálkodás Mária Terézia korában*. In: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 2000. 60–61.

92 *Skerlecz*, 284. [9. cikkely.]

93 ÖStA FHKA KAU Kt. 432. Fasc. 7. subdiv. 3. No. 27. Mária Terézia gróf Johann von Herbersteinnek, a bécsi Udvari Kamara elnökének. Bécs, 1763. május 9. A magyarországi kezdeményezésre lásd Wellmann: *A magyar mezőgazdaság*, 174.

94 ÖStA FHKA KU Kt. 1514/1. Fasc. 30. Nr. 297.

95 Illéssy János: A selyemtenyésztés állapota Magyarországon 1771-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 4 (1897) 321. Pest város példáján keresztül lásd Nagy János: Pest város epreskertjei nyomában. *Budapesti*

abban, hogy mennyire hasznos a selyemtermelés az adott törvényhatóság számára. Amíg egy részük egyenesen károsnak ítélte a sok kiadás miatt az epreskertek támogatását, és ezek megszüntetését kezdeményezte (Sopron és Szeged városa, Veszprém vármegye),⁹⁶ addig mások (Baranya, Sopron, Pozsega vármegye) a selyemtermelés kiterjesztését követték különböző indokokkal,⁹⁷ Győr vármegye pedig csak a termelési ág házipénztárból való segélyezését állította volna le.⁹⁸

Az állattenyésztés fejlesztése kapcsán Mária Terézia maga az országgyűlés megnyitását követően 1764. június 27-i kéziratában különösen két ágazat, a hadsereg szempontjából is fontos ló, és az ipari nyersanyagként tekintett gyapjú előállítását miatt hasznos (különösen merinó) juh tenyésztését emelte ki prioritásként.⁹⁹ Két évtizeddel később – az elért eredmények ellenére – a kereskedelemügyi bizottság továbbra is fontosnak tartotta, hogy törvényt szerkesszen arról, hogy a magas termető lovak tenyésztését az arra alkalmas adottságú vármegyékben a Helytartótanács részletesen szabályozza.¹⁰⁰ Ami a spanyol eredetű merinó juhot illeti, gyapja minőségének javításával, osztályozásával foglalkozott ugyan az országgyűlési bizottság, de törvénycikket nem szerkesztett erről, ám több vármegye bizottságához beérkezett kérvényében a nemesség gazdasági érdekeltségét tükrözve szerepelt mind a juh-, mind a lótenyésztés támogatásának óhaja (Baranya, Győr, Sáros, Sopron).¹⁰¹

Iparfejlesztés

Egid von Borié államtanácsos előterjesztése képezte az alapját Mária Terézia 1763. június 28-án, közvetlenül a magyar diéta összehívása előtt kelt kéziratának, amelyben a hazai nyersanyagokon alapuló, többnyire félkész textilárak gyártására szakosodott magyarországi manufaktúrák felállítását indítványozta. Az iparfejlesztés kapcsán az 1764–1765. évi országgyűlésen az uralkodó és tanácsosai a cseh–osztrák manufaktúraipar számára versenytársat nem jelentő, részben a katonaság, részben a belföldi közönség szükségleteinek kielégítésére szolgáló közönséges cikkek gyártását pártolták, főként a bedolgozó *Verlag*-rendszerben készítendő termékek (kender-, len-, gyapjú- és gyapotárak, vagyis vitorlavászon, pamutgyárak számára gyapotszövetek, kötött harisnya, főkötő, katonai

Levéltári Mozaikok (2022) 1. [58.] sz. <https://leveltarimozaikok.bparchiv.hu/2022/02/07/leveltari-mozaikok-58/>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. május 21.)

96 Sopron és Szeged város panasza: MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 5. No. 30. *Postulata et gravamina I. Comitatum Regni Hungariae proxime praeterita Diaeta anni 1790/91. exhibita, et ad augenda Deputationis Regnicolaris Commercialis spectantia*. Veszprém vármegye előterjesztése: MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. 1. cs. No. 9.

97 Baranya vármegye: MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. 1. cs. No. 11. Sopron: uo. No. 7. Pozsega: uo. No. 15.

98 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. No. 8.

99 Eckhart: *A bécsi udvar gazdasági politikája*, 258–259.

100 *Skerlec*, 344–345. [14. cikkely.]

101 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. No. 11. 4., 7–8.

zubbonyok, lótakarók) előállítását.¹⁰² Az ipar nyersanyagigényének kielégítése céljából – a már említett selymen kívül – szintén támogatandónak tartották mind Mária Terézia tanácsadói, mind később a kereskedelmi bizottság tagjai az ipari növények (dohány, kender, len, illetve festőnövények) termelését, amelyek megismeréséhez nyomtatott körlevelek, ismeretterjesztő munkák kiadását és az iskolai tanítók ilyen irányú továbbképzését szorgalmazták.¹⁰³

Mindkét vizsgált időszakban jellemző marad az állam szabályozó szerepe az ipari termelés minőségére, mennyiségére, nyilvántartására. Míg Mária Terézia számos alkalommal élt a merkantilista gazdaságpolitika eszközével, monopóliumot és kincstári anyagi támogatást adva egy-egy cikk gyártására egy-egy vállalkozónak, addig a század végének rendi politikusai országgyűlési törvényekben igyekeztek volna szabályozni a magánkézben lévő manufaktúrák termelését. A számukra történő folyamatos megbízások szerzését a Helytartótanácsra bízta volna, amelytől a következő diétára kértek volna előterjesztést.¹⁰⁴ Új találmányokat, technológiákat meghonosító külföldieknek tízéves adómentességet adott volna a bizottság, míg az ugyanezen a téren érdemeket szerzett hazai iparosok pénzjutalomban részesültek volna. Az 1791 és 1793 között működő kereskedelmi bizottság tagjai fiziokrata szellemben – ellentétben Mária Terézia korával – elutasították a kizárólagos monopóliumot egy-egy ipari termék előállítására.¹⁰⁵

A gazdasági élet egy meghatározó és alaposan feltárt szegmensét, a textilipart vizsgálva azt láthatjuk, hogy Mária Terézia privilégiumai nyomán 1763 és 1770 között számos főúri és köznemesi alapítású manufaktúra jött létre főként az ország nyugati és északnyugati részén, de ezek nem voltak hosszú életűek, és a földesurakat sem kapcsolták be nagy számban ebbe a kezdeményezésbe.¹⁰⁶ A kereskedelmi bizottság harminc év múltán is arról igyekezett meggyőzni a nemességet, hogy az ipari és kereskedelmi tevékenységbe, gyáralapításokba való bekapcsolódás nem ellentétes a nemesi státusszal, a nemesembert nem alacsonyítja le.¹⁰⁷ A sikeres nagykereskedők és nagyiparosok társadalmi presztízsét azzal igyekeztek volna emelni, hogy támogatták számukra – még honosítás hiányában is – a városi polgárjog ingyenes adományozását, sőt nemességet is kaphattak volna két város vagy vármegye ajánlására.¹⁰⁸

Az iparfejlesztéshez való rendi hozzáállás a beadott sérelmek és a 16 fennmaradt vármegyei vélemény alapján ellentmondásosnak tűnik: egyrészt a korábbi országgyűlés ilyen

102 ÖStA FHKA KU Kt. 1526. Fasc. 36. No. 189. 1763. június 28. Mária Terézia Franz Andlern-Witte grófhöz; Győző Ember: *Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768. I–II. Acta Historica* 6 (1959) II. 345.

103 Ifj. Barta János: „Országainak közös anyja”. *Gazdaság és társadalom Mária Terézia politikájában*. In: *Mária Terézia emlékkönyv*. Szerk. Bódvai András. Bp., 2023. 33–35.; *Skerlecz*, 282. [4. cikkely.]

104 *Skerlecz*, 289. [18. cikkely.]

105 Uo. 53., 282.

106 Endrei Walter: *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*. Bp., 1969. 232–233.

107 *Skerlecz*, 309. [38. cikkely.] Ez az ódzkodás inkább arra volt visszavezethető, hogy a földesurak sokkal szívesebben fektettek a gyorsabban, biztosabban megtérülő, kevesebb személyes szaktudást igénylő mezőgazdaságba, illetve hitelkihelyezésekkel gyarapították vagyoniukat. Erre lásd Kalmár János: *A felvilágosult abszolutista gazdaságpolitika és a magyar visszhang. BBC History* 12 (2022) 12. sz. 9.

108 *Skerlecz*, 309. [38. cikkely.]

tárgyban keletkezett szórványos követeléseikhez képest megnő a manufaktúrák és gyárak iránti érdeklődés,¹⁰⁹ másrészt látszik egyfajta távolságtartás is abban az értelemben, hogy a vármegyei elit pusztán kameralista jellegű kormányzati intézkedésekben reménykedett a gyáralapítások elősegítése érdekében. Az 1790–1791. évi diéta alatt egyedül Vas és Komárom vármegye panaszai és kívánalmai között találjuk meg, hogy „mindenféle terméket gyártó manufaktúrák állíttassanak fel”, mellettük Nógrád vármegye kifejezetten a textilárakra specializált üzemek támogatását kérte.¹¹⁰ Zala vármegye protekcionista gazdasági programja egyszerűen a külföldi gyáripari termékek behozatalának megtiltásában merült ki: az ilyen áruk importját a megnövelt hatáskörű országgyűlés engedélyéhez kötötte, illetve a hazai ipari termeléshez szükséges nyersanyagok kivitelét sem engedélyezte volna.¹¹¹ A kereskedelemügyi bizottság iratainak tanúsága szerint a vármegyék közül több volt (például Abaúj, Árva, Bács, Veszprém, Varasd), amelyik továbbra is állami-kincstári alapításokat, pénzügyi segélyeket, illetve kölcsönöket remélt a manufaktúra-alapításokhoz.¹¹² Sopron vármegye a manufaktúrák kapcsán azt jelentette, hogy hiányzik a tőkével rendelkező polgári származású vállalkozó réteg, az üzemalapításokhoz a mágánásokat és módos nemeseket kellene megnyerni, a vállalkozókat pedig kívülről lehetne a vármegyébe csalogatni.¹¹³ Győr vármegye nem is kívánt részesedni az ipartelepítésekben. Birtokosai a mezőgazdaságot elegendő megélhetési forrásnak tekinthették, mert azt ajánlották a bizottságnak, hogy manufaktúrákat csak a hegyvidékeken és az erdélyi részeken hozzanak létre.¹¹⁴ Ha a nem túl számos konkrét manufaktúraalapítási javaslatra tekintünk, akkor azt látjuk, hogy ezek – igazodva a helyi adottságokhoz – az adott vármegyében és térségében meglévő nyersanyagok feldolgozását célozták. A középkori textilipari hagyományokban gazdag Sáros vármegye egy posztómanufaktúra létrehozására irányuló ötletet terjesztette elő, melynek alapításához a vármegyében termelt gyapjú és festőnövények jelentették volna a nyersanyagot.¹¹⁵ Szepes vármegye – feltehetően a térségben található jelentős mennyiségű nemesfémek felhasználva – az arany- és ezüsfonalat készítő manufaktúrák felállítását sürgette.¹¹⁶ Bács vármegye – folytatva a Mária Terézia uralkodása idején indult kezdeményezést – az itteni kamarai birtokokon látott volna szívesen főként gyapjút, bőrt és lent feldolgozó textilipari üzemeket.¹¹⁷ A szlavóniai Kőrös vármegye a kör-

109 Nagy: A magyar rendek és a kormányzat, 1226–1228.

110 Nógrád vármegye textilipari „érdekeltségét” jelzi, hogy területén, Gácson nagyjából 1765 óta posztómanufaktúra működött, sőt a hazai manufaktúrák felállításának óhaja már az 1764. évi nógrádi követutastásban is megjelent. *Instructio. Losonc, 1764. június 1.* MNL Nógrád Vármegyei Levéltára. IV.1.a. Nógrád Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 52. kötet (1763–1766). 146–170. 17. pont; Nagy: A magyar rendek és a kormányzat, 1227.

111 MNL OL N 104. Ld. KKK. Fasc. 5. No. 30. *Postulata et gravamina I. Comitatum Regni Hungariae proxime praeterita Diaeta anni 1790/91. exhibita, et ad augenda Deputationis Regnicolaris Commercialis spectantia.*

112 Abaúj, Árva, Varasd: MNL OL N 104. Ld. KKK. Fasc. 3. 1. cs. No. 2. *Extractus opinionum.* 1., 6., 13. pont. Bács, Veszprém: uo. Fasc. 4. No. 12. 9.

113 MNL OL N 104. Ld. KKK. Fasc. 4. No. 7.

114 Uo. No. 8.

115 Uo. No. 4.

116 Uo. No. 3.

117 Uo. No. 12. Az 1760-as évekbeli ipari kezdeményezésekre lásd Pleidell Ambrus: A magyar kincstár apatini telepei Mária Terézia korában. Első közlemény. *Századok* 63 (1929) 384–420.

nyéken kivételesen jól elterjedt és jövedelmező selyemtermést hasznosító selyemgombolyítónak Ludbregben való felállítását kívánta.¹¹⁸

Mindkét vizsgált időmetszetben keletkezett források sokat foglalkoznak a javasolt kereskedelmi és ipari fejlesztések anyagi és adminisztratív alapjainak megteremtésével. Degelmann 1764. július 8-i tervezete a vármegyei házipénztárakból vagy városi alapítványok jövedelmeiből, továbbá a mindenkori diétán felajánlott hadiadó tizedrészből osztrák mintára létrehozandó kereskedelmi pénztár felállítását javasolta a királynőnek. E szerint a pénztár segítségével az egyes vármegyék és városok is költhetnének manufaktúraalapítások támogatására, amelyről a kebelükben életre hívott 6–12 fős kereskedelmi bizottságok számoltak volna el: ezek az ott birtokos nemesekből, illetve városi tanácsok tagjaiból, esetleg kamarai alkalmazottakból verbuválódtak volna.¹¹⁹

A kereskedelmi pénztár ideáját 1791–1793-ban a kereskedelmi bizottság is felújította, és ezt a kasszát a rendek ellenőrzése alá helyezte volna. Az ipar felvirágoztatása érdekében a Helytartótanács által kiadott rendeletek végrehajtása a vármegyék feladata lett volna, amelyet e célra választott tisztviselői, a gazdasági felügyelők (*curator oeconomiae publicae*) révén láthatott volna el.¹²⁰ A pénztár ellenőrzésével az országgyűlés által kinevezett főellenőrt bízták volna meg, aki ugyancsak a rendeknek lett volna köteles elszámolni a bevételekről és kiadásokról. Számos jövedelmet rendelt volna a pénztár használatára, így például azokat a bevételeket, amelyekhez a kincstár a só árának felemelése során jutott mint a nagyobb tőkeösszeg után járó pluszkamatokhoz, a lefoglalt csempészárúk értékesítéséből származó összegeket, a luxuscikkekre kivetett extra vámokat, a szerencsejáték és a hazai harmincadhivatalok bevételeit stb.¹²¹ A tőkehiányt ellensúlyozandó nemcsak a manufaktúraalapítások támogatását, az ipari növények meghonosításának költségeit, hanem a közlekedési infrastruktúra fejlesztését is ebből finanszírozták volna. Az anyagi háttér megteremtésének kérdésében a vármegyék megosztottak voltak: a legtöbbben külön kereskedelmi pénztárral nem számoltak, csak az 1791. évi 21. törvénycikk által életre hívott, de csak elméletben létező *fundus publicus*, vagyis rendi közalap e célra való fordításáról értekeztek.¹²² Szepes vármegye az ország lottóbevételeit rendelte volna erre a célra, Abaúj továbbra is csak önkéntes adományokat tudott volna elképzelni, Varasd vármegye pedig egy 30 ezer forintosra tervezett pénzalap kamatos kölcsönre való kiadásával gyarapította volna a pénztárát.¹²³

118 MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 3. 1. cs. No. 2. Extractus opinionum. 14. pont.

119 ÖStA FHKA KU Kt. 1514/1. Fasc. 30. Nr. 297.

120 Skerlecz, 281. [4. cikkely.] A létrehozandó tisztségre és bécsi kritikájára lásd Eckhart: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, 192.

121 Skerlecz, 311. [40. cikkely.]

122 A *fundus publicus* felállítását – egy 1723-ban meghozott végrehajthatatlan korábbi határozatra hivatkozva – az említett törvénycikk rendelte el. A részletes tartalmi szabályozás elkészítését a következő diétára hagyta, de a közalap később sem jött létre. Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Keszthely, 2010. [2., jav. kiad.] 262., Dobszay: *A rendi országgyűlés*, 387–388. A kereskedelmi bizottság maga is elkészítette a *fundus publicus*-ra vonatkozó törvénycikk-javaslatát. Lásd Skerlecz, 310–311. [39. cikkely.]

123 Szepesre: MNL OL N 104. Lad. KKK. Fasc. 4. No. 3. Abaújra és Varasdra: uo. Fasc. 3. No. 2. Extractus opinonum. 6., 13. pontok.

Összegzés

A 18. század közepére kialakult Habsburg-gazdaságpolitikát a két országgyűlés politikai vitáiban született tervezetek érdemben alig befolyásolták, de azt mutatják, hogy a rendek gondolkodásában a pénzügyi és gazdasági kérdések kiléptek a rendi kiváltságvédelem árnyékából. A vármegyei rendek némileg bizalmatlanul, a jozefinista reformpolitika folytatóiként, előjogaikat fenyegető „trójai falovak”-ként tekintettek az országgyűlési bizottságokra, az itt ülő felvilágosult nemesi reformerek ténykedésére.¹²⁴ Ennek ellenére mint az árutermelésbe bekapcsolódó és abban érdekeltté váló földesurak maguk is megfogalmaztak olyan javaslatokat, amelyek Magyarország gazdasági szuverenitásának fikciójának megtartása mellett a gazdasági modernizáció irányába hatottak. Ezen a téren új jelenség volt, hogy a vármegyék mellett a városok iparúzó és kereskedő rétege politikai szereplőként tűnt fel, és igyekezett megfogalmazni igényeit. Mindkét országgyűlésen azt látjuk, hogy az alkotmányos rendiség tendenciája jegyében az országgyűlés megkérdőjelezte az e téren élvezett uralkodói előjogokat, és igyekezett saját hatáskörébe vonni a vámok, az ipar és kereskedelem ügyének szabályozását. Míg 1764–1765-ben a rendek tevékenysége kimerült az uralkodóhoz orvoslásra benyújtott sérelmeik megszövegezésében és néhány diétai ülésen megfogalmazott felszólalásban, addig a rendszeres országgyűlési bizottság törvénytervezeteiben már eljutott odáig, hogy a törvényhozó testületként felfogott országgyűlésben a nemzet képviselőjét lássa, ennek szuverenitását a Habsburg-uralkodó ellenében is képviselje, és konkrét gazdaságfejlesztési programmal is fellépett. Az 1790-es években – a régi törvényekre való köteles hivatkozás mellett – a jövőre orientált szemlélet is megjelent a felvilágosult rendiség értékvilágában, amelyet az anyagi viszonyok javulásának a vágya által hajtott gazdaságfejlesztési tervek tükröztek.¹²⁵

Ha tartalmi szempontból nézzük a megfogalmazott igényeket és a vágyott intézkedéseket, akkor paradox módon arra a következtetésre juthatunk, hogy az 1791–1793. évi bizottság tagjai a legtöbb esetben nem a korábbi rendi ellenzék sérelmeihez és kíváncsiakhoz nyúltak vissza, hanem az előző diéta kapcsán a kormányzat exponensei által megfogalmazott ipartámogató, merkantilista-kameralista eszköztárhoz. Az 1760-as években a bécsi kormánykörök által megfogalmazott gazdaságpolitikai célok és eszközök közül többet a következő nemzedékből a kereskedelemügyi bizottság tagjai, illetve a vármegyei elitek karoltak fel és emeltek be politikai programjukba. Idesorolható a mezőgazdaság új ágazatainak meghonosítása, egy intenzívebb telepítési politika, a magyar agrárkivitel számára meghódítandó piacok (az Adriai-tenger térsége, Kelet- és Észak-Európa) felé való nyitás, a magyar nemesség és a rendi polgárság vállalkozói aktivitásának növelése, a ke-

124 Pajkossy Gábor: Törekvések a magyar rendi alkotmány korszerűsítésére az 1790-es évek első felében. In: *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Szerk. Klaniczay Gábor – Poór János – Ring Éva. Bp., 1985. 163–174.

125 Az uralkodó és a rendek a *tractatus diaetalis*, az országgyűlési alkufolyamat során megnyilvánuló hagyományos hatalommegosztásával szemben 1790–1791-re a magát a felvilágosodás hatására törvényhozó hatalmi ágként felfogó országgyűlés – a királyi előjogok korlátozására törekedve – a szuverenitást magának igyekezett kisajátítani. Erre a folyamatra lásd Szijártó M. István: *A diéta. II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben*. Bp., 2021. 247., 302–303.

reskedelmi pénztár, a *fundus publicus*, illetve a kereskedelmi és váltótörvénytörvény, továbbá a hazai nyersanyagokon alapuló feldolgozóipar létrehozása.

Az azonosság mellett megfigyelhetők azonban a különbségek is a vizsgált két korszak között. Hangsúlyos a gyarmati függést kárhóztató Skerlecz-féle szöveg szellemében az önálló magyar vámpolitika és az osztrák örökös tartományok érdekeitől, továbbá a császári hadsereg igényeitől függetlenedő magyar ipar támogatásának kérdése. A Skerlecz Miklós irányításával összeállított törvényjavaslatok a fiziokrata gondolkodóktól is átvettek számos új tartalmi elemet, így a kereskedelmi és iparszabadság kiszélesítésének gondolatát a monopóliumokkal szemben. A vármegyék részéről az 1764–1765. évi diétához képest egyre több az ipartámogatás mellett kiálló vármegye: ezek többnyire a tőkehiányt áthidalandó kormányzati anyagi támogatásokat kértek saját térségük nyersanyagának feldolgozásában reménykedve. A korabeli vámrendeletekben is biztosított nemesi harmincadvám-mentesség sérelme az 1764–1765. évi diétán még az egyik legtöbbször ismételt probléma volt: a kereskedelemügyi bizottság törvényjavaslataiban – számos vármegye ekkor is elhozakodott vele – már nem foglalkozik ezzel, valószínűleg ekkor már nem jelentett számukra kardinális kérdést. Bár a bécsi kormányzatot 1793-ban a benyújtott törvénycikk-tervezetek közül a Habsburg Monarchián belüli magyar gazdasági szuverenitásra törekvő magyar rendi törekvések aggasztották leginkább,¹²⁶ ám sem ezt, sem a többi országgyűlési bizottság munkálatait nem bocsátották országgyűlési vitára. Ehelyett évtizedekre a levéltár süllyesztőjébe kerültek az I. Ferenc trónra lépése utáni konzervatív kormányzati fordulat és a francia forradalom hazai hatása következtében.¹²⁷

126 Eckhart: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája*, 192.

127 Dobszay: *A bizottsági munkálatok politikai és törvényalkotási hatásai*, 17.

CONTENTS

CAPITAL ACCUMULATION IN HUNGARY DURING THE LATE ESTATE SYSTEM, 1700–1848

István Szijártó M. Capital Accumulation and the Squirrels. Introductory Remarks	183
Szabolcs Somorjai Historical Metamorphoses of Original Capital Accumulations	189
László Schramek Could the Military Become a Market Factor in the First Half of the 18 th Century in Hungary?	209
János Nagy The Economic Ideas of the Hungarian Orders and the Government, as Exemplified by the Proceedings of the Diet of 1764–1765 and the Committee on Commerce Sent out in 1791	221

STUDIES

Miklós Fóti Demographic Changes and Migrations in Bács and Bodrog Counties in the 16 th Century	241
László Dávid Törő Austrian–Hungarian Intellectual History Discourses and Lessons Learned. Dagobert Frey and Endre Angyal	283

E számunk szerzői

Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Turkológiai osztály ● Nagy János, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, I. Iratőrző főosztály ● Schramek László, igazgató, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára ● Somorjai Szabolcs, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, IV. Iratőrző főosztály ● Szijártó M. István, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék ● Törő László Dávid, történész, posztdoktori kutató

(HUN–REN BTK TTI = HUN–REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutató-központ Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

**HUN
REN**

**BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

Ára: 1800 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

